

Πρακτικά
του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου
Νεοελληνικών Σπουδών
Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002

Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα

Επιμέλεια:
Αστέριος Αργυρίου

Τόμος Β'

Ελληνικά
Γράμματα

Πρακτικά
του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών
Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002

Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα

Τόμος Β'
Ιστορία και κοινωνία

Επιμέλεια:
Αστέριος Αργυρίου

Ελληνικά Γράμματα
Αθήνα 2004

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Γαιοκτησία και σήμανση του χώρου στις Κυκλάδες (16ος-18ος αι.)

Η πυκνή σήμανση του αγροτικού χώρου με τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια, τα οποία σχηματίζουν ένα πλέγμα που καλύπτει με ονομασίες ακόμη και μικρές εκτάσεις γης, είναι ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του τοπίου των νησιών των Κυκλάδων. Η καταγραφή των σημερινών θέσεων μιας περιοχής, η οποία αποδίδει τις ονομασίες που χρησιμοποιούν οι κάτοικοι, σε συνδυασμό με την αποδελτίωση των τοπωνυμίων και μικροτοπωνυμίων του ίδιου τόπου από παλαιότερες πηγές –όπου βέβαια το διαθέσιμο υλικό την καθιστά εφικτή– παρέχουν την κατάλληλη ύλη για τη σύνθεση ενός τοπωνυμικού χάρτη με μεγάλο βάθος χρόνου. Επιτρέπουν επίσης την επισήμανση των αλλαγών που υπέστησαν οι ονομασίες και τη διερεύνηση της αντοχής τους στο χρόνο, ενώ δίνουν αφορμές να εξεταστούν οι επιπτώσεις που είχαν οι γαιοκτητικές σχέσεις και το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης στον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζονταν τα αγροτικά ακίνητα.

Αν, όπως έχει δείχθει από πρόσφατες και παλαιότερες μελέτες, οι ονομασίες των οικισμών μιας περιοχής αναδεικνύουν όψεις ή φωτίζουν σκοτεινές πτυχές της ιστορίας της, η ανασύσταση του μικροτοπωνυμικού της χάρτη επιτρέπει προσεγγίσεις και σε άλλες πλευρές της ιστορικής του διαδρομής. Η κατανομή των ονοματοθεσιών σε σχέση με τη γεωφυσική διαμόρφωση, τις πηγές των υδάτων, τις καλλιέργειες, τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες, τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, τους κατόχους της γης, τα θρησκευτικού χαρακτήρα κτίσματα κ.λπ. μπορεί να αναδείξει τόσο τις ποικίλες πηγές από τις οποίες αντλεί υλικό ο τοπωνυμικός χάρτης μιας περιοχής όσο και τις επιλογές και προτεραιότητες των κατοίκων που επέτρεψαν την υιοθέτηση και τη διατήρηση των εκάστοτε ονομασιών.

Ο νησιωτικός χώρος του Αιγαίου και ειδικότερα οι Κυκλάδες προσφέρονται ιδιαίτερα για μια τέτοια προσέγγιση. Ένας πρακτικός, καθοριστικός εν τούτοις, λόγος είναι ότι από αρκετά νησιά διασώζεται αρχαιολόγιο υλικό πρόσφορο σε τέτοιου τύπου διερεύνηση. Τα δικαιопρακτικά έγγραφα, τα προικοσύμφωνα, οι διαθήκες, τα φορολογικά καταστάχια και τα κτηματολόγια – τα οποία πυκνώνουν μεν από το 17ο αιώνα· αραιότερες όμως μαρτυρίες από κάποια νησιά, όπως τη Νάξο και την Άνδρο, είναι διαθέσιμες και από το 16ο αιώνα – αποτελούν υλικό ικανό να δώσει, όχι βέβαια πλήρη αποτύπωση, οπωσδήποτε όμως μια ευκρινή εικόνα του τοπωνυμικού υλικού του τόπου προέλευσής τους.

Ένας δεύτερος λόγος, που καθιστά τις Κυκλάδες προνομιακό πεδίο για ορισμένου τύπου προσεγγίσεις των τοπωνυμίων, είναι το γεγονός ότι η περιοχή αυτή υπέστη σε μικρότερο βαθμό από άλλες το κύμα αλληπάλληλων μετονομασιών που γνώρισε ο ηπειρωτικός χώρος μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Στα νησιά του Αιγαίου και ιδιαίτερα στις Κυκλάδες οι μετονομασίες ήταν σχετικώς ολιγάριθμες, καθώς εδώ οι οικισμοί με ονομασίες ξενικής προέλευσης ήταν λιγότεροι από άλλες περιοχές¹. Οι μετονομασίες αυτές άρχισαν αμέσως σχεδόν μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους (το πρώτο σχετικό Β.Δ. εκδόθηκε στις 3/15 Απριλίου 1833) και συνεχίστηκαν με έντονο ρυθμό στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, μετά την ενσωμάτωση των «νέων επαρχιών», αλλά και μεταγενέστερα έως τα πολύ πρόσφατα χρόνια². Το πνεύμα αποκάθαρσης από τα «βάρβαρα ονόματα και τα κακόφωνα ελληνικά», που διέπει όσες μετονομασίες επιχειρήθηκαν³, αναδεικνύεται τόσο από τις οδηγίες και τις προτάσεις ονομάτων που στάλθηκαν από τους κατά τόπους φορείς στις αρχές, προκειμένου να επιλέξουν νέο όνομα για τον οικισμό τους, όσο και από το σκεπτικό των γνωμοδοτήσεων της ειδικής επιτροπής, η οποία είχε συσταθεί για να εξετάσει τις προτεινόμενες αλλαγές ονομασιών⁴. Παράλληλα, όσον αφορά ειδικότερα τα μικροτοπωνύμια, τα

1. Βλ. σχετικά Α. Καλλιβεράκης, «Η σήμανση του χώρου, κυκλαδικά τοπωνύμια (13ος-20ός αι.)», στον τόμο *Κυκλάδες, ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, επιμ. Λίνα Μενδώνη, Αθήνα, Ν. Μάργαρας, 1998, σσ. 59-60. Στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, στο πλαίσιο του προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδος, 15ος-20ός αι.», βρίσκεται υπό έκδοση, με επιμέλεια του Α. Καλλιβεράκη, αναλυτικός κατάλογος μετονομασιών του ελληνικού χώρου.

2. Για τα σχετικά διατάγματα, τη σύσταση ειδικών επιτροπών, τη σύνθεσή τους και το έργο τους βλ. συνοπτικά Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, τ. 1, «Ιστορική εισαγωγή», Αθήνα, 1938, σσ. 570-579, 595-596 και Δ. Βαγιακάκος, «Σχεδιάγραμμα περί των τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών σπουδών εν Ελλάδι 1833-1962», *Αθηνά*, 66 (1962), σσ. 306-311.

3. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι υπερβολές του πρώτου κύματος μετονομασιών επισημάνθηκαν γλαφυρά ακόμη και στην αιτιολογική έκθεση που συνόδευε Βασιλικό Διάταγμα της 31-5-1909 περί συστάσεως της «Επιτροπείας των τοπωνυμίων της Ελλάδος»· βλ. αναδημοσίευση της έκθεσης στο *Λαογραφία*, 1 (1909), σσ. 422-426 και Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α', μέρος Ι, Αθήνα, 1973, σσ. 207-209.

4. Βλ. αντίστοιχα Στ. Κυριακίδης, *Οδηγία διά την μετονομασίαν κοινοτήτων και συνοικισμών έχοντων τουρκικών ή σλαβικών όνομα*, Αθήνα, 1926. Ν. Γ. Πολίτης (εκδ.), *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων*, Αθήνα, 1920. Για τα Δωδεκάνησα και την τύχη που είχαν αποφάσεις ανάλογης επιτροπής που συστάθηκε αμέσως μετά την ενσωμάτωσή τους βλ. Χρ. Παπαχριστοδούλου, «Παρατηρήσεις στο τοπωνυμικό και στα ονοματικά Δωδεκανήσου», *Ονόματα*, 9 (1984), σσ. 105-114.

οποία σχετίζονται πιο στενά με το καθεστώς γαιοκτησίας, ακριβώς επειδή θεωρήθηκαν ήσσονος σημασίας, υπήρξαν λιγότερο ευάλωτα στις μετονομασίες που επιχειρήθηκαν μαζί από τις επίσημες κρατικές αρχές.

Όσον αφορά τώρα τα νησιά των Κυκλάδων, η πυκνή σήμανση του αγροτικού χώρου αποτελεί συστατικό της ιστορικής τους διαδρομής. Δείγματα αυτής της εξαντλητικής σήμανσης του χώρου, που σε ορισμένες περιπτώσεις έχει παρατηρηθεί ότι έφθανε στο σημείο σχεδόν κάθε αμπέλι ή χωράφι να έχει το δικό του όνομα, έχουμε και από αρχαιακά τεκμήρια αλλά και από σύγχρονες καταγραφές. Για παράδειγμα, σε φορολογικό κατάστιχο της Σερίφου που χρονολογείται στα 1781 αναγράφονται 727 διαφορετικές ονομασίες θέσεων αγροτικών ακινήτων⁵. Επίσης, καταγραφές των τοπωνυμίων νησιωτικών οικισμών –στις οποίες αποτυπώνονται τα υπάρχοντα κατά τη στιγμή σύνταξης των σχετικών καταλόγων τοπωνυμίων– απέδωσαν σημαντικούς αριθμούς ονομασιών. Για παράδειγμα, στον οικισμό Καλοξύλου της Νάξου καταγράφηκαν τουλάχιστον 109 θέσεις εντός των ορίων του οικισμού, στην Κωμιακή από το ίδιο νησί 560, ενώ στο Γαλησσά της Σύρου εντοπίστηκαν 248 θέσεις⁶.

Η μακροαίωνα κατοίκηση των νησιών και το σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που συνάπτονταν με αυτήν συντέλεσαν στην αύξηση του αριθμού των μικροτοπωνυμίων, καθώς οι εκάστοτε νέες ανάγκες σήμανσης του χώρου πρόσθεταν ονομασίες θέσεων δίπλα στις ήδη υπάρχουσες. Τα νέα αυτά ονόματα θέσεων λειτουργούσαν σωρευτικά, διότι σε μεγάλο βαθμό δεν εξάλειφαν τα ήδη υπάρχοντα, αλλά εξειδίκευαν ή επιμερίζαν τις περιοχές που όριζαν τα παλαιότερα τοπωνύμια. Η πενία επίσης του εδάφους –χαρακτηριστικό

5. Βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Η Σερίφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος -19ος αι.)*, Αθήνα, 1987, σσ. 193-211. Συγκριτικά σημειώνουμε τον πολύ μικρότερο αριθμό τοπωνυμίων που αναγράφονται σε ένα ανάλογο τεκμήριο από την Πάτμο. Σε κοινοτικό κτηματολόγιο του νησιού αυτού που χρονολογείται στα 1676 αποδελτιώσαμε μόνο 117 ονομασίες θέσεων. Το κτηματολόγιο φυλάσσεται στο Νεοελληνικό Αρχείο της Ι. Μ. Θεολόγου Πάτμου, και σε μικροταινία στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, μικροταινίες 1963/125-127, σύμφωνα με την ταξινόμηση του Β. Παναγιωτόπουλου, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (Ταξινόμηση και φωτογράφιση)», *Ο Ερασιστής*, 3 (1965), σ. 154. Για το μικρό αριθμό τοπωνυμίων στην ύπαιθρο της Πάτμου βλ. επίσης Ευδοκία Ολυμπίου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα, 2002, σσ. 119-120.

6. Βλ. αντίστοιχως Σ. Παραράς, «Ονομασίες των χωραφιών (κτημάτων) του χωριού Καλοξύλου Κοινότητας Χαλκίου Νάξου», *Ναξιακά*, 30-31 (Οκτώβριος 1991 - Μάρτιος 1992), σσ. 27-29, Μ. Κορρές, «Τα τοπωνύμια της Κωμιακής Νάξου», Πρακτικά συνεδρίου: *Η Νάξος διά μέσον των αιώνων*, Αθήνα, 1994, σσ. 831-860 και Δ. Βαρθαλίτης, «Τοπωνύμια του Γαλησσά», *Συριανά Γράμματα*, 22 (Απρίλιος 1993), σ. 109.

της πλειονότητας των νησιών—υπήρξε ένας παράγοντας αύξησης του αριθμού των μικροτοπωνυμίων, εφόσον οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να καλλιεργήσουν—ή να καταστήσουν κατάλληλα για καλλιέργεια—το σύνολο των διαθέσιμων εκτάσεων, γεγονός που ευνόησε και τη λεπτομερέστερη ονοματοθεσία τους.

Οι κύριοι όμως λόγοι για την αυξημένη παραγωγή μικροτοπωνυμίων νομίζω ότι θα έπρεπε να αναζητηθούν στο καθεστώς ιδιοκτησίας της γης. Όπως έχει δείξει η μελέτη πηγών της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας, προερχόμενων από νησιά, όπως η Σέριφος, η Σαντορίνη, η Μύκονος ή η Πάμος, βασικό χαρακτηριστικό των συνθηκών γαιοκτησίας ήταν ο μεγάλος κατακερματισμός του αγροτικού κλήρου και γενικότερα της ακίνητης ιδιοκτησίας⁷. Η πολυδιάσπαση αυτή οδηγούσε στην ανάγκη ακριβέστερης σήμανσης του τόπου, προκειμένου να αποδοθεί με όσο το δυνατό επαρκέστερο τρόπο μία ταυτότητα στο κάθε αγροτικό ακίνητο, στοιχείο που ήταν απαραίτητο όχι μόνο στους κατόχους της γης και στις οικογένειές τους, αλλά και στην κοινότητα που όφειλε να εξατομικεύσει τον τελικό επιμερισμό του φόρου⁸. Στην περαιτέρω κατάτμηση των κτημάτων συντέλεσε—ιδιαίτερα σε νησιά όπως η Νάξος και η Άνδρος—και η καλλιέργεια των κτημάτων με το σύστημα του «παντικίου», σύμφωνα με το οποίο ο αγρολήπτης-καλλιεργητής θεμελιώνει δικαίωμα πλήρους ιδιοκτησίας στο 1/4 του χωραφίου που καλλιεργούσε⁹. Παράλληλα το κληρονομικό σύστημα που ίσχυε σε πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου και στις Κυκλάδες παρείχε το δικαίωμα σε όλα τα τέκνα να λαμβάνουν μερίδιο από τη γονική περιουσία, με αποτέλεσμα την περαιτέρω κατάτμηση της σε μικρότερους διάσπαρτους αγροτικούς κλήρους¹⁰.

7. Βλ. αντιστοίχως Σπ. Αοδραχάς, «Κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας, το παράδειγμα της Πάμους», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα, 1983, σσ. 75-78. Ευαγγελία Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία. Οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη το 18ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 6 (1986), σ. 293 κ.ε. Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος...*, ό.π., σ. 169. Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα, 1997, σσ. 46-48, και γενικότερα για το νησιωτικό χώρο Σπ. Αοδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (I)», *Τα Ιστορικά*, 8 (1988), σ. 35.

8. Σχετικές επισημάνσεις για τη Σέριφο βλ. Ευτυχία Λιάτα, ό.π., σσ. 158-159.

9. Για περιπτώσεις πώλησης του 1/4 ή των 3/4 χωραφίων και αμπελιών σε ναξικά δικαιοπρακτικά έγγραφα βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689», *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνών της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 29-30 (1982-1983), Αθήνα, 1990, έγγραφα 160, 165, 245, 298, 366, 394, 420, 471, 609, 644, 796 και έγγραφα 17, 28, 190, 349, 403, 468, 538, 562, 637, αντιστοίχως.

10. Βλ. σχετικά Δ. Δημητρόπουλος, ό.π., σσ. 53-54, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Ο τρόπος με τον οποίο προσδιοριζόταν η θέση των κτημάτων στα δικαιοπρακτικά έγγραφα αποτυπώνει τις αντιλήψεις των νησιωτών για τη σημασία που απέδιδαν στο τοπωνύμιο ως στοιχείο ταυτότητας των περιουσιακών τους στοιχείων. Ας σημειωθεί ότι, παρότι ο τρόπος αυτός προσδιορισμού δεν ήταν ενιαίος, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες τόσο στα επιμέρους στοιχεία που τον συνθέτουν όσο και στη διατύπωσή του. Οι κατά τόπους παραλλαγές που εντοπίζονται οφείλονται στις εθμικά διαμορφωμένες τοπικές πρακτικές καταγραφής, στο προσωπικό ύφος των νοταρίων ή των άλλων γραφέων, αλλά και σε κάποιες πιο ουσιαστικές διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με το καθεστώς γαιοκτησίας και τους όρους μεταβίβασης της γης που είχαν διαμορφωθεί σε κάθε νησί.

Στα περισσότερα λοιπόν νησιά ο συνηθέστερος τρόπος προσδιορισμού των μεταβιβαζόμενων ακινήτων περιοριζόταν στην καταγραφή της ονομασίας της τοποθεσίας που βρίσκονταν και στην αναγραφή κατόχων γειτονικών ακινήτων, των συνοριτών ή «σύμπλων» σύμφωνα με την ορολογία της εποχής. Ενίοτε επίσης δηλωνόταν εάν το κτήμα συνόρευε με δημόσιο δρόμο¹¹. Στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων δεν δίνονταν στοιχεία για την έκταση ή το μέγεθος του ακινήτου¹². Κατά κανόνα απουσιάζουν από τα νοταριακά έγ-

11. Βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, ό.π., έγγραφα 36, 58, 68, 141, 185, 198, 228 κ.ά.

12. Από τις σπάνιες στα νοταριακά έγγραφα των Κυκλάδων αναφορές στην έκταση των μεταβιβαζόμενων κτημάτων βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, ό.π., έγρ. 189, όπου το μεταβιβαζόμενο χωράφι προσδιορίζεται ως «πινακί[ων] επτά». Αντίθετα η αναφορά σε ποικίλες μονάδες μέτρησης, προκειμένου να προσδιοριστεί η έκταση κτημάτων που μεταβιβάζονταν κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, είναι συχνότερη—αν και όχι απαραίτητη—σε άλλες περιοχές. Σημειώνουμε ενδεικτικά: το «μόδι» σε πωλητήρια της Ρόδου (βλ. Αγαπ. Τσομπανάκης, «Λίγο φως στην ιδιωτική ζωή των χωριών της Ρόδου κατά τη μέση Τουρκοκρατία», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 1 [1972], σ. 27, έγρ. 1, σ. 29, έγρ. 2 κ.λπ., και 3 [1974], σ. 105, έγρ. 7, σ. 107, έγρ. 8, σ. 109, έγρ. 9, σ. 115, έγρ. 12 κ.λπ.)· το «κουβέλι» αλλά και το «στρέμμα» στη Θεσσαλία (βλ. Ν. Γιαννόπουλος, «Έγγραφα εκ Γούρας και Λαρίσης δι' ὧν συναλλάσσονται οθωμανοί μετά χριστιανών κατά τον ΙΗ' αιώνα και εξής», *Επετηρίς Παρνασσού*, 13 [1917], σσ. 164-165)· το «κουβέλι» και το «λουτζέκι» στην περιοχή της Μαγνησίας (Αθ. Μηλιώνης, «Η Γούρα της Όθρου κατά την περίοδο 1743-1855 με βάση έγγραφα της εποχής», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 18 [1990], σσ. 202-203, 205)· το «σινίκι» και το «κουβέλι» στην περιοχή της Ναυπάκτου (βλ. Ελένη Γιαννακοπούλου, «Δέκα ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα Δυτικής Ρούμελης (1698-1820)», *Ναυπακτικά*, 4 [1988-1989], σσ. 412-415)· το «στρέμμα» και το «ξευγάρι» στην Κορινθία (βλ. Ιωάννα Γιαννακοπούλου, «Η παρά την Ζάχολην Κορινθίας Μονή του Προφήτου Ηλίου», *Πελοποννησιακά*, 7 [1969-1970], σσ. 81, 90-91, 100)· το «στρέμμα» επίσης στην περιοχή της

γραφα οι αναφορές στους τοίχους που συχνά περιέκλειαν τις αγροτικές ιδιοκτησίες, όπως επίσης και σε τυχόν όρια ή σε σημάδια που προσδιόριζαν την αρχή και το τέλος των γαιοκτησιών¹³. Επομένως, δεδομένου ότι οι γείτονες σε ένα ακίνητο δεν παρέμεναν αμετάβλητοι, εφόσον μπορούσαν να μεταβιβάσουν το περιουσιακό τους αυτό στοιχείο σε κάποιο άλλο πρόσωπο, το σταθερό στοιχείο ταυτότητας του ακινήτου ήταν κατά κύριο λόγο το μικροτοπωνύμιο. Το μικροτοπωνύμιο αυτό αποτελούσε ένα σταθερό σημείο αναφοράς, δεν προσδιόριζε όμως με ακρίβεια το ακίνητο, καθώς ονομάτιζε μια ευρύτερη περιοχή, η οποία είχε διαστάσεις που κατά κανόνα δεν ήταν οροθετημένες με σαφήνεια.

Ο τρόπος αυτός ορισμού των ιδιοκτησιών, μέσω ενός μικροτοπωνυμίου και της μνείας ενός ή δύο συνοριτών, φαίνεται ότι συνιστούσε μία πρακτική με βαθιές ρίζες στο νησιωτικό χώρο. Πλήθος σχετικών παραδειγμάτων μπορούν να εντοπιστούν σε δικαιοπρακτικά έγγραφα της Τουρκοκρατίας προερχόμενα από νησιά των Κυκλάδων –όπως από την Πάρο, την Κίμωλο, την Κέα, τη Μήλο, τη Μύκονο, τη Νάξο, τη Σαντορίνη, τη Σίφνο, τη Σύρο, την Αμοργό¹⁴– αλ-

Αχαΐας (βλ. Κ. Πανίτσας, «Μοναστηριακά δικαιοπρακτικά έγγραφα Πατρών της οικογένειας Ραΐς (Ραΐς)», *Πελοποννησιακά*, 24 [1999], σ. 343)· το «ντουνούμι» και το «καλέμι» (υποδιαίρεση του στρέμματος) στην περιοχή της Κοζάνης (Ν. Πανταζόπουλος, *Αικατερίνη Τσούρκα-Πατιστάθη. Κώδις μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης ιζ' - ιθ' αι.*, Θεσσαλονίκη, 1974, έγγρ. 65, σ. 82, έγγρ. 85, σ. 115)· το «πινάκι» στη Σάμο (Επαμ. Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι Ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 2, Σάμος, 1881, σ. 72)· το «μόδι», το «αλώνι», η «οργυιά» κ.ά. στη Χίο (Στ. Καββάδας, «Μέτρα βάρους, χωρητικότητας και επιφανείας εν Χίω», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, τ. 4, τχ. 1 (1951), σσ. 89-96 κ.λπ.

13. Η σπανιότητα γραπτών αναφορών στα σημάδια που προσδιόριζαν τα όρια των κτημάτων στα έγγραφα μεταβιβάσεων δεν σημαίνει βέβαια και την πραγματική τους απουσία. Η ύπαρξη των σημαδιών αυτών έχει μακρόχρονη παράδοση και μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις είχαν επενδυθεί με ιερό χαρακτήρα· βλ. σχετικά Δ. Πετρόπουλος, «Όρια ιερά - στανράτα», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 11 (1969), σσ. 225-244, και επίσης Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», *Λαογραφικά μελετήματα*, 2η έκδ., Αθήνα (1979), σσ. 15-40.

14. Βλ. αντιστοίχως σχετικά έγγραφα: Ι. Βισβίτης, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18ον αιώνα», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 8 (1958), σσ. 153-199· Ιω. Ράμφος, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα εκ Κιμώλου (1692-1839)», *Κιμωλιακά*, 4 (1974), σσ. 20-70· Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα, 1920, σσ. 329-331· Ιωσ. Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, επανέκδοση Αθήνα 1972, σσ. 377-380, 388-395· Γ. Πε-

λά και από νησιά εκτός των Κυκλάδων, όπως την Αλόνησο, τη Σκύρο, τη Σκιάθο, τη Λέσβο, τη Λέρο, τη Σύμη, τη Ρόδο¹⁵.

Όσον αφορά ειδικότερα τον αριθμό των συνοριτών που σημειώνονται στα νοταριακά έγγραφα, η αναλυτική αποδελτίωση ενός δείγματος 500 πράξεων αγοραπωλησιών αγροτικών ακινήτων των ετών 1661-1670 από τη Μύκονο και 122 αντίστοιχων πράξεων των ετών 1680-1689 από τη Νάξο δείχνει ότι, παρόλο που στα δύο νησιά σε γενικές γραμμές ο τρόπος προσδιορισμού των ακινήτων είναι κοινός, παρατηρείται μία διαφοροποίηση στον αριθμό των αναφερόμενων «σύμπλων». Έτσι στη Μύκονο αναγράφεται, στην πλειονότητα των περιπτώσεων (στο 84,6% του συνόλου), ένα μόνο πρόσωπο, ενώ στη Νάξο είναι συχνή και η αναγραφή δύο ή και τριών συνορευόντων (αντιστοίχως στο 46,7 και 19,7% του δείγματος).

τρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, τ. 3, Αθήνα, 1960, σ. 11 κ.ε.· Αντ. Φ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 7 (1968), σσ. 26-277, και Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, ό.π., σσ. 141-1220· Μ. Μηνδρινός, *Η εν Θήρα Ιερά Μονή του Προφήτου Ηλίου*, Αθήνα, 1970, σσ. 186-188· Γ. Πετρόπουλος, «Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835) μετά συμβολών εις την έρευναν του μεταβυζαντινού Δικαίου», *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 3, τχ. 1, Αθήνα, 1956, σσ. 32, 44, 52· Α. Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας. Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 6 (1967), έγγρ. 10, 11, 12, 20, 53 κ.λπ.· Στ. Μουζάκης, *Ο μοναχισμός στο ΝΑ Αιγαίο κατά το 16ο-18ο αιώνα. Οι σχέσεις των μοναστηριών Αμοργού-Πάτμου*, Αθήνα, 1997, σσ. 88-89.

15. Βλ. αντιστοίχως: Κ. Καλλιανός, «Πέντε Αλοννησιώτικα έγγραφα των 18ου-19ου αιώνων (Συμβολή στην ιστορία του νησιού)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 9 (1986), σσ. 210-211· Ξ. Αντωνιάδης, «Σκυριανές διαθήκες του 17ου αιώνα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 26 (1983), σσ. 129-197· του ίδιου, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα Σκύρου 17ου αιώνα», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 27-28 (1980-1), Αθήνα 1985, σσ. 299-351· του ίδιου, *Αρχείο εγγράφων Σκύρου*, Αθήνα, 1990· και του ίδιου, «Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και η αγοραπωλησία ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Σκύρο», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 29-30 (1982-3), Αθήνα, 1990, σσ. 94-115· Σ. Αθανασιάδης, «Ποικίλα θεσσαλικά αρχαιολογικά. Τρία σκιαθίτικα πωλητήρια», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 8 (1985), σσ. 102-103· Π. Βλάχος, «Ιστορικά έγγραφα και στοιχεία», *Λεσβιακά*, 12 (1989), σ. 342· Δ. Σκληπάρης, «6 πωλητήρια - ομολογα Αγιάσου», *Λεσβιακά*, 13 (1991), σσ. 303-312· και του ίδιου, «Τρία δικαιοπρακτικά έγγραφα Αγιάσου», *Λεσβιακά*, 14 (1993), σσ. 199-205· Κ. Παχός, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα της Λέρου του 18ου και 19ου αιώνα», στο συλλογικό τόμο *Ιωνίας Άχρον - Λέρος*, Αθήνα, 1993, σσ. 147-154· Ευαγγελία Γεώργα-Βολονάκη, «Συμμάικα δικαιοπρακτικά έγγραφα του 18ου αιώνα», *Τα Συμμάικα*, 2 (1974), σσ. 204-239· Αγ. Τσομπανάκης, «Λέγο φως... (II)», ό.π., έγγρ. 8, σ. 107, έγγρ. 11, σ. 113, έγγρ. 13, σ. 117 κ.ά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αριθμός συνοριτών που αναγράφονται σε πράξεις πωλήσεων,
Μύκονος, Νάξος, β' μισό 17ου αι.

	Μύκονος		Νάξος	
	Πράξεις	%	Πράξεις	%
Αναγραφόμενοι συνορίτες:				
Κανείς	34	6,8	5	4,1
Ένας	423	84,6	35	28,7
Δύο	43	8,6	57	46,7
Τρεις			24	19,7
Τέσσερις			1	0,8
ΣΥΝΟΛΟ	500	100	122	100

Πηγές: Για τη Μύκονο: Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχαική Συλλογή Μυκόνου, Κ60, φ. 12, χφ. 124, χφ. 137, Συλλογή Χειρογράφων Χ77 (το τελευταίο αυτό χειρόγραφο έχει δημοσιευτεί από τον Γ. Πετρόπουλο, «Νοταριακές πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779», Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου, τ. 3, Αθήνα, 1960, σσ. 9-984). Για τη Νάξο: Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Ανδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689», Επετηρίς του Κέντρου Ερευνής της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, τ. 29-30 (1982-1983), Αθήνα, 1990, σσ. 143-1220, Αντ. Φλ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, 7 (1968), σσ. 217-220.

Οι λόγοι της διαφορετικής αυτής πρακτικής παραμένουν αδιευκρίνιστοι. Ίσως όμως σχετίζονται με το γεγονός ότι, καθώς η κοινωνία της Μυκόνου ήταν πιο ολιγάριθμη και κλειστή από αυτήν της Νάξου, η αναγραφή ενός μόνο συνορίτη εθεωρείτο πληροφορία επαρκής για την ταύτιση του ακινήτου.

Ταυτόχρονα, σε άλλα δικαιοπρακτικά έγγραφα –διαθήκες, αβαντάρια και προικοσύμφωνα– φαίνεται ότι η πρακτική της μείας συνοριτών ετηρείτο με μικρότερη συνέπεια. Συχνά λοιπόν οι προικοδοτές ή οι διαθέτες περιορίζονταν μόνο στην αναφορά της τοποθεσίας που βρισκόταν το μεταβιβαζόμενο ακίνητο. Αποτυπώσεις αυτής της συνήθειας συναντάμε σε τεκμήρια από τη Σίφνο, τη Σύρο, την Άνδρο, την Ίο, τη Νάξο, την Πάρο, την Τήνο, αλλά και τη Χίο¹⁶. Η διαφορά αυτή στον τρόπο προσδιορισμού της θέσης του μεταβιβαζό-

μενου ακινήτου οφείλεται, νομίζω, στη φύση των τελευταίων αυτών εγγράφων. Η διοχέτευση και διάσωση της γνώσης σχετικά με την επακριβή θέση του ακινήτου εδώ επαφιόταν στην οικογενειακή μνήμη, διότι οι μεταβιβάσεις που διενεργούνταν μέσω των διαθηκών και των προικοσυμφώνων –αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στις μεταβιβάσεις που γίνονταν με πράξεις αγοραπωλησιών, δωρεών ή ανταλλαγών– αφορούσαν τα μέλη της οικογένειας, αποτελούσαν οικογενειακή υπόθεση¹⁷.

Στο σημείο αυτό ας σταθούμε για λίγο στα παραδείγματα της Νάξου και της Άνδρου, καθώς στα νησιά αυτά εντοπίζονται και άλλες εκδοχές στον τρόπο προσδιορισμού της θέσης των μεταβιβαζόμενων ακινήτων. Καταρχήν η Νάξος ήταν τόπος που λειτουργούσε ένα καλά οργανωμένο σύστημα καταγραφής των πράξεων μεταβιβάσεων. Από το νησί αυτό έχουμε την τύχη να έχει διασωθεί σημαντικός όγκος νοταριακών πράξεων σε κώδικες και σε λυτά έγγραφα¹⁸. Σε ορισμένα έγγραφα του 16ου αιώνα συναντάμε περιγραφές

Σιφνιακά, 1 (1991), σσ. 81-109 και του ίδιου «Ανέκδοτα νομικά έγγραφα Σίφνου, άλλα οκτώ προικώα, ένδεκα διαθήκες», Σιφνιακά, 2 (1992), σσ. 103-140· Α. Μηλιαράκης, «Προικοσύμφωνον συνταχθέν εν Σύρω τω 1597», Αρμονία, 11 (1900), σσ. 697-699 και Α. Δρακάκης, «Η Σύρος...», ό.π., έγγρ. 8, 9, 16, 32, 48 κ.λπ.· Δ. Πολέμης, «Είκοσι διαθήκαι εξ Άνδρου (1678-1831)», Πέταλον, 1 (1977), έγγρ. 2, 3, 7, 10 κ.ά. και του ίδιου «Αβαντάρια και άλλα προικώα έγγραφα εξ Άνδρου», Πέταλον, 2 (1980), έγγρ. 1, 5, 6· Κ. Κασμάτης, «Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Ίου», Λαογραφία, 2 (1910), σσ. 620-622· Β. Ζάγκας, «Δύο διαθήκαι εκ Νάξου», Νέον Αθηναίον, 1 (1955), σσ. 67-69 και Εμμ. Κατσουρός, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα εκ Κυνιδάρου Νάξου», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, 10 (1974-1978), σσ. 379-381, 390-392· Ν. Αλιπράντης, «Ανέκδοτα παριακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας (1594-1836). Σιγύλλια και έγγραφα της μονής Αγίου Μηνά Πάρου», Αθηνα, 75 (1974-1975), σσ. 110-111, 116-119· Χρ. Κωνσταντινόπουλος, Δέκα ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα από τον Πύργο της Τήνου (1771-1871), Αθήνα, 1996, σσ. 7-9, 15-17· Ιάκ. Βιοβίτης, «Αι μεταξύ συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν», Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, 1 (1948), έγγρ. 6, 7, 16.

17. Σε άλλα νησιά του Αιγαίου εντοπίζονται και αναλυτικότερες καταγραφές των συνορευόντων με το μεταβιβαζόμενο ακίνητο. Βλ., για παράδειγμα, διαθήκη που συντάχθηκε το 1804 στο Καρλόβασι Σάμου, Αλ. Σεβαστάκης, Ιστορικά Νέον Καρλοβάσον Σάμου 1768-1840, Αθήνα, 1995, σ. 125. Στη Σάμο, όπως μαρτυρούν δικαιοπρακτικά έγγραφα, ο ορισμός των ορίων των ακινήτων ήταν λεπτομερέστερος από άλλα νησιά, καθώς περιελάμβανε συχνά τους συνορευόντες σε όλες τις πλευρές, βλ. παραδείγματα Ν. Δημητρίου, Λαογραφικά της Σάμου, τ. 1, Αθήνα, 1983, σσ. 202, 205-206, 210-216. Οπωσδήποτε όμως περιγραφές αυτού του τύπου δεν αντιπροσωπεύουν το συνήθη τύπο προσδιορισμού της θέσης ενός ακινήτου, τουλάχιστον στον κυκλαδικό χώρο.

18. Βλ. σχετικά Ιάκ. Βιοβίτης, «Οι κοινοί καγκελάριοι της Νάξου επί Τουρκοκρατίας», Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου, 12 (1945), σσ. 88-101.

16. Βλ. αντιστοίχως σχετικά έγγραφα: Σ. Συμεωνίδης, «Δεκαπέντε προικώα έγγραφα Σίφνου»,

όπως η ακόλουθη, του 1515, όπου διαβάζουμε ότι τα πωλούμενα χωράφια βρίσκονται: «εις το Ριζόβουννο, προς την μεριάν του γαρμπή, από 'πανωθιόν των καμινίων [...] τα οποία χωράφια κονφινάρουν [= συνορεύουν] από την μεριάν της στράτας που πάγει στο Απάνω Κάστρο, να πάγη απάνω τον τράφον του Ριζόβουννου, να πάγη την ράχι - ράχι, να πάγη ως το καντούνι το μπροστινόν της ποταμίδας και από 'κει να πάγη την ρίζα - ρίζα του βουνιού, να εβγαίνη το καμίνι του σερ Γιαννούλη Πάρδα να κονφινάρη...»¹⁹.

Σχετικά αναλυτικές καταγραφές όπως η παραπάνω –στις οποίες οι συντάκτες των εγγράφων, προκειμένου να προσδιορίσουν ένα ακίνητο, δεν περιορίζονται στην απλή αναγραφή ενός τοπωνυμίου ή μικροτοπωνυμίου– απαντούν και σε άλλα ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνα²⁰. Σε μεταγενέστερα όμως έγγραφα του νησιού αυτού, η παραπάνω πρακτική τείνει να περιοριστεί, και κατά τη μεταβίβαση των ακινήτων οι συναλλασσόμενοι κατά κανόνα αρκούνται στην απλή αναγραφή της ονομασίας της θέσης τους. Η διαφοροποίηση αυτή πιθανόν σχετίζεται με το καθεστώς ιδιοκτησίας που ίσχυε στη Νάξο, τη φεουδαλική παράδοση που είχε διατηρηθεί ισχυρή τουλάχιστον κατά το 16ο και το 17ο αιώνα, και τις επιβιώσεις της²¹, οι οποίες δεν είχαν ίσως επιτρέψει το σχηματισμό μικρών αγροτικών περιουσιών με την ταχύτητα και την ένταση που αυτό είχε συμβεί σε άλλα νησιά των Κυκλάδων. Παραδείγματα του σχηματισμού μικρών ιδιοκτησιών μέσω της παραχώρησης εκτάσεων γης από τους ισχυρούς γαιοκτήμονες σε «καλούς και μπιστευμένους δουλευταίους» τους διασώζονται στις ναξιακές πηγές του 16ου αιώνα²². Ανάλογες αναλυτικές περιγραφές συναντάμε και σε τεκμήρια από την Άνδρο, ένα

19. Βλ. Α. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνα», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου*, 5 (1955), σ. 50, έγγρ. 1. Σημειώνεται ότι στο απόσπασμα του εγγράφου αυτού, όπως και σε όλα άλλα παρατίθενται, έχει τηρηθεί η ορθογραφία που επέλεξε ο εκδότης τους, με εξαίρεση τον τονισμό, όπου για τεχνικούς λόγους εφαρμόστηκε μονοτονικό σύστημα.

20. Όπως, για παράδειγμα, σε χοτζέτι του 1581 από τη Νάξο (Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου Πελάγους 1438-1565. Ιωσήφ Νάχης Ιουδαίος Δούξ του Αιγαίου Πελάγους 1566-1579. Το σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Σαντορίνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621*, Ερμούπολη, 1924, φωτ. ανατύπωση Αθήνα, 1985, σσ. 105-107).

21. Για τα φεουδαλικά κατάλοιπα του συστήματος γαιοκτησίας στη Νάξο βλ. Aglaia Kasdagli, *Land and Marriage Settlements in the Aegean: A Case Study of Seventeenth-Century Naxos*, Βενετία, 1998, ιδίως σσ. 117-194.

22. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925, σσ. 47-49, όπου δημοσιεύεται ένα χαρακτηριστικό έγγραφο του 1541 με λεπτομερή αναγραφή των ορίων των παραχωρούμενων κτημάτων.

νησί που επίσης οι φεουδαλικοί χαρακτήρα θεσμοί υπήρξαν ισχυροί²³. Σημειώνουμε, για παράδειγμα, την ακριβή οριοθέτηση εκτάσεων γης που «εμπατικιάζονται», δηλαδή παραχωρούνται διηνεκώς για καλλιέργεια έναντι καταβολής του «γεωμοίρου» και κάποιου φεουδαλικού τέλους, όπως αυτή αποδίδεται σε δύο έγγραφα που χρονολογούνται στα 1533 και 1535²⁴.

Είναι πιθανόν λοιπόν ότι κατά το 16ο αιώνα στη Νάξο και στην Άνδρο δημιουργήθηκαν ορισμένες γαιοκτησίες, ενταγμένες παλαιότερα σε φέουδα, οι οποίες, καθώς πρόσφατα είχαν αποσπασθεί από μία μεγαλύτερη έκταση γης που ανήκε στην κυριότητα του γαιοκτήμονα, δεν είχαν ίσως ακόμη προλάβει να αποκτήσουν επαρκώς σταθερή ταυτότητα στη συνείδηση των κατοίκων, με αποτέλεσμα να καθίσταται αναγκαία η όσο το δυνατόν ακριβέστερη οριοθέτηση κατά τη μεταβίβασή τους²⁵.

Σε μεταγενέστερα ναξιακά έγγραφα, του 17ου και 18ου αιώνα, συναντάμε συχνά διατυπώσεις του τύπου: «βρισκόμενον εις την τοποθεσίαν των Εγγαριών στο μέρος της Ατταλειώτισσας» ή «πράγμα οπού ευρίσκεται να έχη στην Δρυμαλίαν 'ς τοποθέσιον στου Σομαρά»²⁶. Έχουμε δηλαδή καταγραφή της ονομασίας μιας ευρύτερης τοποθεσίας ή του οικισμού που βρισκόταν το ακίνητο συνοδευόμενη από ένα μικροτοπωνύμιο, προκειμένου να δηλωθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η θέση του. Η συνήθεια αυτή, που δεν απαντά συχνά σε μικρότερα νησιά, νομίζω ότι δεν οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στο μέγεθος του νησιού και στον αριθμό των οικισμών του. Σχετίζεται επίσης και με το γεγονός ότι δεν υπήρχαν νοτάριοι εγκατεστημένοι σε όλα τα χωριά της Νάξου.

23. Βλ., για παράδειγμα, την περιγραφή κληροδοτούμενου περιβολιού σε διαθήκη με ημερομηνία 1 Σεπτεμβρίου 1585, Δ. Πολέμης, «Ανέκδοτα ανδριακά έγγραφα του δεκάτου έκτου αιώνα», *Ανδριακά Χρονικά*, τ. 30, Άνδρος, 1999, σ. 40. Γενικότερα για τα υπολείμματα των φεουδαλικών σχέσεων στην Άνδρο βλ. Δ. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου. Συμβολή εις την έρευναν των καταλοίπων των φεουδαλικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον 16ο αιώνα*, Άνδρος, 1995.

24. Βλ. Δ. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι...*, ό.π., σσ. 116, 120.

25. Βέβαια αυτό δεν ίσχυε για το σύνολο των ιδιοκτησιών. Σε αρκετές πράξεις μεταβίβασεων ο ορισμός των ακινήτων γίνεται με απλή αναφορά της θέσης και ενός ή δύο «σύμπλων» βλ. σχετικά παραδείγματα Ιάκ. Βισβίτης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 4 (1951), έγγρ. 2, 3, 5, 6, 7 κ.λπ.

26. Βλ. αντίστοιχα Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, ό.π., σ. 946 και Α. Φ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17 αιώνα», ό.π., σ. 31. Βλ. επίσης ανάλογα παραδείγματα Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, ό.π., έγγρ. 17, 141, 190, 198, 245, 509, 609, 633 κ.ά.

Ο νοτάριος του Κάστρου, για παράδειγμα, κατέγραφε και μεταβιβάσεις αγροκτημάτων σε τοποθεσίες απομακρυσμένες από τη Χώρα, και επομένως θεωρούσε κάποιες φορές αναγκαία την αναφορά στην ευρύτερη περιοχή που βρισκόταν το συγκεκριμένο ακίνητο²⁷.

Μία υπόθεση διεκδίκησης περιβολιού στη Νάξο αναδεικνύει με ανάγλυφο τρόπο τη σημασία του μικροτοπωνυμίου για τον προσδιορισμό της ταυτότητας ενός περιουσιακού στοιχείου. Σε απόφαση του τοπικού κριτηρίου, που εκδόθηκε στις 15 Ιουνίου 1815, το περιβόλι δηλώνεται ως «κείμενον εις τον Πάνερμον εις το Κάστρον εις τες Λαφόγουρνες». Ο πρώτος αντίδικος, ονόματι Δημήτρης Ψαράς, παρουσίασε δύο προικοσύμφωνα της οικογένειάς του, που χρονολογούνταν στα 1740 και στα 1777, σύμφωνα με τα οποία η θέση του περιβολιού αναγραφόταν στο μεν πρώτο: «στο Κάστρον το περιβόλι στον Πάνερμον λεγόμενον Λαφόγουρνες», στο δε δεύτερο: «στο Κάστρον το περιβόλι στον Πάνορμον λεγόμενον Λαφόγουρνες». Ο δεύτερος αντίδικος, ο Μανώλης Γληνός, παρουσίασε δύο γράμματα, στα οποία η θέση του περιβολιού δηλωνόταν με παρεμφερή, όχι όμως με τον ίδιο ακριβώς, τρόπο. Συγκεκριμένα στο πρώτο αναγραφόταν η τοποθεσία: «στον Πάνερμο στην Γούρνα» και στο δεύτερο «στον Πάνερμο στις Λαφόγουρνες», χωρίς να γίνεται ρητή αναφορά «εις το Κάστρο». Οι κριτές, αφού εξέτασαν τα στοιχεία που προσκομίστηκαν, κατέληξαν: «Επειδή λοιπόν αυτό το περιβόλι, ως επεξηγήσθημεν ονομάζεται ούτως, καθώς αναφέρεται εις τα γράμματα του ρηθέντος Δημητρίου με το να

είναι εκεί σιμά το Κάστρον και είναι και οι Λαφογούρνες μέσα και το περιβόλι οπού αναφέρουν τα γράμματα του ρηθέντος Μανώλη δεν είναι αυτό, επειδή έπρεπε να γράφη στο Κάστρον το Περιβόλι στον Πάνερμον στες Λαφόγουρνες καθώς το αναφέρουν και το ξεχωρίζουν τα γράμματα του ρηθέντος Δημητρίου αλλά είναι άλλον πράγμα εκεί εις τον Πάνερμον το οποίον έχει μέσα και την γούρνα οπού αναφέρουν τα γράμματά τους και μάλιστα οπού το είχαν εις το ζάπτι τους τοσούτους χρόνους οι πρόγονοι του ρηθέντος Δημητρίου και αυτός ο ίδιος, ως φαίνονται και οι μαρτυρίες οπού έχουν αναφέρει των γεροντοτέρων ανθρώπων»²⁸. Συνεπώς, η αναγραφή της θέσης ενός ακινήτου σε νοταριακά έγγραφα –και μάλιστα εάν ήταν δυνατόν σε σειρά εγγράφων με τις προγενέστερες μεταβιβάσεις του– αποτελούσε για τον κάτοχό του ένα ισχυρό τεκμήριο κατοχύρωσης της ιδιοκτησίας του.

Σε ορισμένα νησιά επίσης απάντά και μία άλλη παραλλαγή στον τρόπο προσδιορισμού της θέσης των αγροτικών ακινήτων. Για παράδειγμα, σε πωλητήρια πράξη του 1527 αναφέρεται ότι πωλείται: «ένα κομμάτι περιβόλι εις την τοποθεσίαν των Μελάνω [...]. Το περιβόλι το λέει στου Κουπάκι»²⁹. Επίσης σε πράξη δωρεάς του 1648 μία γυναίκα δωρίζει: «το χωράφι που έχη από γονικών της τοποθέμενον στην Πλάκα, λεγόμενον του Κουφού»³⁰, ενώ σε προικοσύμφωνο του 1794, προκειμένου να οριστούν τα κτήματα με τα οποία προικοδοτείται η θυγατέρα αρχοντικής οικογένειας του νησιού, χρησιμοποιούνται διατυπώσεις όπως: «της δίνουν το χωράφι ονομαζόμενον Καζανόβας, το χωράφι ονομαζόμενον τ' Αντρονίκου [...]³¹. Ανάλογος τρόπος ονομαστικού προσδιορισμού των κτημάτων απαντά και σε νοταριακά έγγραφα από την Άνδρο, όπως, για παράδειγμα, σε μία «αλλαξιά» του 1734, όπου διαβάζουμε ότι ανταλλάσσεται «ένα κομμάτι πράγμα ευρισκόμενο εις του Κοχύλου λεγόμενο Ντεκαμύλλας»³², ή σε αφιερωτήριο έγγραφο του 1462 από τη Σίφνο, όπου ανα-

27. Σε ένα άλλο μεγάλο νησί, τη Χίο, όπου επίσης υπήρχε ανεπτυγμένο νοταριακό σύστημα και οι εγκατεστημένοι στις κοινότητες του νησιού νοτάριοι τηρούσαν δικούς τους κώδικες, παρατηρούνται κάποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο προσδιοριζόταν η θέση του μεταβιβαζόμενου ακινήτου. Σε αρκετούς κώδικες, προερχόμενους από χωριά της Χίου, η αναφορά περιοριζόταν στο μικροτοπωνύμιο με την προσθήκη ενός ή δύο συνορευόντων, προφανώς επειδή η ύπαρξη τοπικού κώδικα καθιστούσε δεδομένη την ευρύτερη περιοχή στην οποία βρισκόταν το ακίνητο (βλ. παραδείγματα Στ. Καββαδάς, *Οι κώδικες της Χίου*, Χίος, 1950, σσ. 48-98· Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Χίου των ετών 1724-1726», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, τ. 5, Αθήνα, 1963, σσ. 1-110· Στ. Καββαδάς, *Αρμολογικά*, Αθήνα, 1976, σσ. 120-121, 142-146· Κ. Κανελλάκης, *Χιακά Ανάλεκτα*, επανεκδοση Χίος, 1983, σ. 389 κ.ε.). Υπάρχουν όμως και κώδικες από το ίδιο νησί που περιέχουν πράξεις στις οποίες η οριοθέτηση του ακινήτου είναι πληρέστερη, καθώς εκτός από το μικροτοπωνύμιο αναγράφονται περισσότεροι ιδιοκτήτες όμορων ακινήτων, χωρίς να διασαφηνίζεται όμως η πλευρά γειτονίας (βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Χίου των ετών 1736-1737», ό.π., έργο. 166, 167, 168, 169 κ.ά.), αλλά και πράξεις με αναφορά στην κατεύθυνση της γειτονίας (βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Χίου των ετών 1751-1780», ό.π., έργο. 465, 466, 469 κ.π.).

28. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος - 19ος αι.)», *Μνημοσύνη*, 14 (1998-2000), έργο. 50, σσ. 160-162.

29. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνα», ό.π., σ. 52, έργο. 4.

30. Στυλ. Κορρές, «Ανέκδοτα έγγραφα των Φράγκων της Νάξου», *Byzantinisch Neugriechische Jahrbucher*, 8 (1931), σ. 282, έργο. 10.

31. Βλ. Ανδρ. Μαρούλης, «Ναξιακά έγγραφα (1723-1883)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), σσ. 418-420. Παραδείγματα παρόμοιου τρόπου εκφοράς των αγροκτημάτων στη Νάξο βλ. επίσης σε έγγραφα που δημοσιεύει ο Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου...», ό.π., έργο. 23, 24, 25, 26, 27, 29 κ.ά.

32. Βλ. Δ. Πολέμης, «Καίρια οικογενειακά έγγραφα», *Πέταλον*, 4 (1984), σ. 49, έργο. 41. Βλ. επίσης ανάλογη διατύπωση σε διαθήκη από την Άνδρο του 1820 (Δ. Πολέμης, «Είκοσι διαθήκαι...», ό.π., σσ. 91-92).

γράφεται «έπειτα δόνομαι το χωράφι μας ονοματισμένο Πλακοτό βαλμένο εις τούτο μας το νησί της Σίφνου»³³. Παρατηρούμε λοιπόν ότι σε περιπτώσεις όπως οι παραπάνω η θέση του αγροκτήματος δεν προσδιορίζεται από ένα τοπωνύμιο. Αντίθετα το ακίνητο έχει δική του ονομασία, είναι φορέας και παραγωγός ενός μικροτοπωνυμίου, το οποίο συνήθως προέρχεται από κύριο όνομα.

Ας σημειωθεί όμως εδώ ότι η αποδελτίωση πηγών του 17ου και 18ου αιώνα, που επιχειρήθηκε για ορισμένα νησιά των Κυκλάδων, έδειξε ότι η παρουσία στο τοπωνυμικό τους ονομασιών θέσεων που προέρχονται από βαπτιστικά ή οικογενειακά ονόματα δεν παρουσιάζει παντού την ίδια πυκνότητα. Επισημαίνουμε τρία παραδείγματα.

α) Το πρώτο αφορά τη Μύκονο. Μία αποδελτίωση συνολικά 2.168 πράξεων αγοραπωλησιών, ανταλλαγών και δωρεών που διενεργήθηκαν στη Μύκονο κατά το β' μισό του 17ου αιώνα απέδωσε 295 μικροτοπωνύμια στον αγροτικό χώρο του νησιού³⁴. Από τα τοπωνύμια αυτά μόνο 11 σχετίζονται με πρόσωπα ή ιδιοκτήτες. Ακόμη όμως και γι' αυτά τα 11 τοπωνύμια πρέπει να παρατηρηθεί ότι αφενός μεν προέρχονται κυρίως από βαπτιστικά ονόματα και αφετέρου ονοματίζουν δευτερεύουσες θέσεις που δεν απαντούν συχνά στο νοταριακό υλικό. Στις θέσεις μάλιστα αυτές το κυριώνυμο δεν χρησιμοποιείται μόνο του αλλά ως συνοδευτικό μίας άλλης λέξης που αποδίδει κάποιο εδαφικό, φυσικό χαρακτηριστικό (για παράδειγμα, Βουνί του Στρατή, Βούρλα του Μακαρόνη, Νερό της Φλουρεντζάς, Ποταμάκια τ' Αλέξη κ.λπ.).

β) Το δεύτερο παράδειγμα αφορά τη Σέριφο. Στο φορολογικό κατάστιχο του 1781, που αναφέρθηκε και παραπάνω, από 727 τοπωνύμια που αναγράφονται σε αυτό, τα 157 θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι προέρχονται από ονόματα προσώπων³⁵.

γ) Παρόμοια με τη Σέριφο είναι η εικόνα που προκύπτει από την εξέταση ενός δείγματος ναξιακών τοπωνυμίων και μικροτοπωνυμίων, όσων περιλαμβάνονται σε κώδικα με 914 νοταριακά έγγραφα των ετών 1680-1689. Εδώ,

33. Βλ. Π. Ζερλέντης, «Τουλιανού Ντακορόνια αυθέντου Σιφνίων γράμμα του έτους 1462», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), φωτ. επανέκδοση Αθήνα, 1987, σ. 129. Βλ. επίσης παρόμοιες διατυπώσεις σε πωλητήρια σιφνιακά έγγραφα του 17ου αιώνα, Γ. Πετρόπουλος, «Νομικά έγγραφα Σίφνου...», ό.π., σσ. 20-21, 23-24.

34. Η αποδελτίωση των τοπωνυμίων βασίστηκε στα νοταριακά έγγραφα που χρησιμοποίησα για τις ανάγκες της μελέτης μου *Η Μύκονος...*, ό.π.

35. Τα σχετικά τοπωνύμια καταγράφονται από την Ευτυχία Λιάτα, ό.π., σ. 159 και κατάλογος τοπωνυμίων σσ. 193-211.

από τα 500 περίπου τοπωνύμια, η προέλευση τουλάχιστον των 103 είναι δυνατό να αναχθεί σε κάποιο πρόσωπο, δηλαδή σε αναλογία 1 προς 5³⁶.

Κοινό χαρακτηριστικό και στις τρεις περιπτώσεις είναι η απουσία μικροτοπωνυμίων που να ταυτίζονται με ισχυρές οικογένειες των νησιών αυτών. Ιδιαίτερα μάλιστα αξιοπαρατήρητο είναι το φαινόμενο στην περίπτωση της Νάξου, καθώς απουσιάζουν –από την πηγή τουλάχιστον που εξετάσαμε– τοπωνύμια αναγόμενα στους γαιοκτήμονες του νησιού. Το αχνό αυτό αποτύπωμα των ισχυρών οικογενειών στη σήμανση της γης ίσως οφείλει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι οι ιδιοκτησίες των τελευταίων συχνά δεν παρουσιάζαν εδαφική συνέχεια³⁷, αλλά συναπαρτιζόνταν από πολλά μικρής έκτασης ακίνητα, με αποτέλεσμα να ακυρώνεται η δυνατότητα απόδοσης του οικογενειακού ονόματος σε ένα από όλα τα ακίνητα του ίδιου ιδιοκτήτη. Η εικόνα αυτή της πολυδιάσπασης της περιουσίας των εύπορων οικογενειών αποτυπώνεται τόσο στα κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα³⁸ όσο και στις διαθήκες και τα προικοσύμφωνα³⁹.

36. Τα τοπωνύμια αυτά αποδελτιώθηκαν από το ευρετήριο τόπων του κώδικα του Ι. Μηνιάτη, όπως εκδόθηκε από τους Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκη, Λυδία Αρτεμιάδη, ό.π., σσ. 1304-1311. Ας σημειωθεί ότι σε καταγραφή τοπωνυμίων από το χωριό Γλινάδο της Νάξου και την περιφέρειά του, που πραγματοποίησε ο Μ. Σέργης («Τοπωνύμια Γλινάδου», Πρακτικά συνεδρίου: *Η Νάξος διά μέσων των αιώνων*, Αθήνα, 1994, σσ. 863-925), με βάση ποικίλες αρχαικές πηγές, που καλύπτουν χρονικό διάστημα από το 16ο μέχρι το 19ο αιώνα, αλλά και σύγχρονες προφορικές μαρτυρίες, επισημαίνεται η ισχυρή παρουσία τοπωνυμίων προερχόμενων από ονόματα προσώπων – 206 σε σύνολο 344. Στην περίπτωση αυτή όμως ο μεγάλος αριθμός ανθρωπωνυμίων οφείλεται ως ένα βαθμό στον τρόπο συλλογής του υλικού και το χρονικό εύρος των πηγών, αφού, όπως επισημαίνεται και από το συντάκτη του καταλόγου, τα τοπωνύμια της κατηγορίας αυτής είναι εκείνα που υπέστησαν τις περισσότερες μετονομασίες (ό.π., σ. 915).

37. Η ισχυρή κατάτμηση των ιδιοκτησιών είναι χαρακτηριστικό ακόμη και των «φέουδων» της λατινικής εποχής. Το «επισκοπικό φέουδο της Τήνου», το οποίο συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση του τύπου των «φέουδων» που απαντούν στις Κυκλάδες, σε μία καταγραφή του 1456 εμφανίζεται να αποτελείται από 45 κομμάτια γης, των οποίων η έκταση συνολικά εκτεινόταν σε 82,93 πινάκια· δεν συνόρευαν όμως μεταξύ τους και η έκταση του κάθε κομματιού ήταν μικρή, φτάνοντας μέχρι και το 1/20 του πινακίου (το πινάκι ήταν μονάδα βάρους που χρησιμοποιείτο όμως και για να χαρακτηρίσει την έκταση ενός αγρού· η αναγωγή είναι 1 πινάκι = περίπου με 1 στρέμμα). Βλ. σχετικά Μ. Φώσκολος, «Το “φέουδο” της Λατινικής Επισκοπής Τήνου (Συμπληρωματικές πληροφορίες για τον φεουδαρχισμό και την εκκλησιαστική ιστορία της Τήνου)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 14 (1993), σσ. 279-281.

38. Βλ., για παράδειγμα, τα κοινοτικά κατάστιχα της Μυκόνου του β' μισού του 17ου αιώνα, Γ.Α.Κ. Συλλογή Μυκόνου, Κ60, χφ. 132, 134, 92 κ.ά.

39. Από το πλήθος των σχετικών εγγράφων που αφορούν αρχοντικές οικογένειες της Νάξου

Ανακεφαλαιώνοντας θα λέγαμε ότι η πυκνή σήμανση του τόπου υπήρξε μία αναγκαιότητα για τα νησιά των Κυκλάδων συνυφασμένη με το καθεστώς γαιοκτησίας κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι παραλλαγές στον τρόπο προσδιορισμού των ακινήτων που εμφανίζονται από νησί σε νησί αποτυπώνουν τις όψεις των γαιοκτητικών σχέσεων, των ιδιαιτεροτήτων και των τοπικών συνηθειών. Το τοπωνύμιο, ή μάλλον το μικροτοπωνύμιο, αποτέλεσε σύμφωνα με τη νοταριακή πρακτική που ήταν σε ισχύ στις Κυκλάδες το βασικό συστατικό αναγνώρισης ενός ακινήτου. Πράγματι, σε ένα περιβάλλον που χαρακτηριζόταν από ασάφεια και αδυναμία να προσδώσει στα ακίνητα αγαθά αξιόπιστα γνωρίσματα ταυτότητας, το όνομα της θέσης των αγροτικών ακινήτων αποτελούσε το λιγότερο ευμετάβλητο, το πιο σταθερό στοιχείο.

Δημήτρης Δημητρόπουλος
Ιστορικός KNE/EIE, Αθήνα, Ελλάδα